

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

**Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940,
επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης**

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.801](https://doi.org/10.12681/mnimon.801)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ Σ. (1999). Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης. *Μνήμων*, 21, 275-280. <https://doi.org/10.12681/mnimon.801>

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα, Εστία, β' έκδ., 1997, 541 σ.

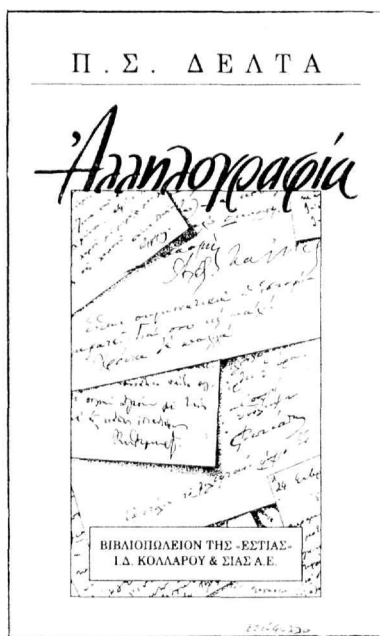
Τα πρόσωπα και τα πράγματα. Η περιπέτεια του Παρθεναγωγείου του Βόλου, η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο προσκήνιο, ο «γλωσσικός καυγάς» σε όλες τις πτυχές του, ο *Νουμάς*, ο *Λαός* και τα λοιπά δημοτικιστικά έντυπα, οι αγωνίες και οι αγώνες των πρώτων δημοτικιστών, οι μάχες στο μακεδονικό μέτωπο το 1918, μαζί με αναλυτικές παιδαγωγικές συζητήσεις, κρίσεις για τα γραφτά της Π. Δέλτα, απόψεις για το παιδικό βιβλίο, μέχρι τον «τενεκέ κουρμάδες γλυκό» που στέλνει από το Καρατάσι στον Π. Βλαστό η Αλεξάντρα Ξύδη ή τα «κόκκινα κούμαρα της Βαρσελόνας» που, κοντά στις Καταλάνες, κεντρίζουν τον ποιητικό οίστρο του Α. Πάλλη, το 1907: πρόκειται για λίγα μόνο από τα πρόσωπα και τα πράγματα που πρωταγωνιστούν, με τον τρόπο τους, στις σελίδες του τόμου.

Άλλα αναλυτικότερα, άλλα με λίγες μόνο πινελιές, πολλές φορές ως σχόλια και άλλοτε ως γεγονότα που τα διηγούνται αυτόπτες μάρτυρες ορισμένα, σαν διάττοντες αστέρες θα κάνουν εντυπωσιακά την εμφάνισή τους για να εξαφανιστούν σύντομα, άλλα πάλι (όπως ο «γλωσσικός καυγάς») ή οι έννοιες Πατρίδα, Φυλή, Έθνος επανέρχονται με επιμονή· άλλα, τέλος, συνήθως τα μεγάλα γεγονότα, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ή ο Διχασμός, δεν θα συζητηθούν αναλυτικά, απλώς θα δώσουν το έναυσμα για κάποιο σχόλιο ή θα ρίξουν τη σκιά τους, διαμορφώνοντας το τοπίο όπου οι επιστολογράφοι τοποθετούνται και ανταλλάσσουν τις απόψεις τους.

Κατά κανόνα, η πραγματέυση είναι σύντομη, κοφτή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του επιστολικού λόγου. Πάνω στον γενικό καμβά που στήνουν τα κοινά ενδια-

Πρώτη δημοσίευση της βιβλιοπαρουσίασης, σε συντομευμένη μορφή, στη «Βιβλιοθήκη» της εφ. *Ελευθεροτυπία*, 6.8.1999.

φέροντα των συνομιλητών —κι εδώ η Πατρίδα και η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση βρίσκονται στην πρώτη γραμμή— ο καθένας προσθέτει τις δικές του πινελιές. Ανακαλύπτουμε, έτσι, τη γοητεία που μπορεί να περικλείει μια εν παρόδω παρατήρηση, τη δύναμη ενός στιγμιότυπου που εγλωβίζει πολλές εικόνες. Δυο περιστατικά με το Παρθεναγωγείο του Βόλου, όπως τα καταγράφει ο «Αλέκος Δελμούζος»

τη «Λαμπρή του 1911» μας αφήνουν να καταλάβουμε το κλίμα του διωγμού καλύτερα από αρκετές αναλυτικές περιγραφές:

Το πρώτο, από την πόλη του Βόλου: «Έχεϊ κοντά άντάμωσα ένα γιαρσόνι τής μπύρας πού συχνά τού άφηνα ρουιθοίρε. Τόν κοίταξα νομίζοντας πώς θά με χαιρετήση· με κοίταξε κατάματα: “ούξου μαλλιαρέ, μασόνε”, φώναξε κ’ έφυγε». Το δεύτερο, λίγες μέρες αργότερα, στην πλατεία του Χόρτου, στην Αργαλαστή: «Μικρά και μεγάλα παιδιά άκολουθοΰσαν: “ξ, ξ, οι

μαλλιαροί! γιούχα ή μαλλιαρίνα!» κλπ., και οι πέτρες έπεφταν άπάνω μας βροχή».

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σώμα 440 επιστολών από 28 επιστολογράφους, που καλύπτουν το διάστημα 1906-1940, και τις οποίες εξέδωσε για πρώτη φορά το 1957 ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης. Στον ίδιο οφείλουμε τα ευρετήρια, τον σχολιασμό, τα βιογραφικά των προσώπων και τη σύντομη αλλά ιδιαίτερα περιεκτική εισαγωγή του τόμου.

Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για επιστολές προς την Πηνελόπη Δέλτα και όχι για επιστολές της ίδιας· οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί: 360 προς 80. Η ανισότητα είναι εμφανής, αλλά και ευεξήγητη, αφού οι επιστολές αντλήθηκαν από το αρχείο Δέλτα, η ίδια δεν τις έγραφε σε πρόχειρο και, καθώς τότε δεν είχε γενικευθεί η χρήση της γραφομηχανής, ο μόνος τρόπος να κρατήσει κανείς αντίγραφο ήταν, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Λευκοπαρίδης, «νά προσφύγει στις μνημειακές έκεινες πρέσσες που ήταν άλλοτε συμπλήρωμα και διακόσμηση των έμπορικων γραφείων. Γι' αυτό και βρέθηκαν ελάχιστες τέτοιου είδους "κόπιες"».

Η ταυτότητα των 28 αυτών επιστολογράφων μας υποδεικνύει ένα πρώτο ενδιαφέρον της συλλογής, καθώς πρόκειται για πρόσωπα με ξεχωριστή θέση στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου. Ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης και, μαζί με τους «γενάρχες», τα «πρωτοπαλίκαρα» του δημοτικισμού, ο Φώτης Φωτιάδης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Δημήτριος Πετροκόκκινος, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης· κι ακόμη, ο Κωστής Παλαμάς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο διάσημος μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος, ο Γιάννης Βλαχογιάννης, είναι ορισμένοι από τους επιστολογράφους, που ο καθένας καταθέτει τη συνεισφορά του στην *Αλληλογραφία*.

Η Αλληλογραφία τεκμήριο για την Π.

Δέλτα. Πρώτα απ' όλα, το σώμα των επιστολών αποτελεί, αυτό καθαυτό, μια χαρογράφηση του κοινωνικού και πνευματικού κύκλου της Π. Δέλτα, μας μεταφέρει στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα, μέσα στην οποία, η «νεαρά Αλεξανδρία», γόνος της επιφανούς αστικής οικογένειας των Μπενάκηδων, μετά τον γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα το 1895, έρχεται σε επαφή με νέα ερεθίσματα, ανθρώπους και αναγνώσματα, διαδικασία μέσα από την οποία θα μεταμορφωθεί σε συνειδητή δημοτικίστρια και καταξιωμένη συγγραφέα.

Καθώς οι πρώτες επιστολές του τόμου χρονολογούνται στα 1906, την εποχή δηλαδή που η Π. Δέλτα κάνει τα πρώτα της βήματα στο χώρο των γραμμάτων, βρισκόμαστε στην προνομιακή θέση του παρατηρητή της διαδικασίας της δημιουργίας των βιβλίων της εν τω γεννάσθαι: η συλλογή υλικού, η ιστορική τεκμηρίωση, η γλωσσική μορφή, η εικονογράφηση, η αναζήτηση εκδότη, όλα αυτά αποτελούν ζητήματα που ξεδιπλώνονται μέσα από τις σελίδες των επιστολών.

Ανάμεσα σε όλα τα παραπάνω, η γλώσσα αποτελεί μια από τις βασικότερες και σίγουρα τη βασανιστικότερη μέριμνα. Εδώ δεν πρόκειται πλέον για θεωρητική ή αφηρημένη διαμάχη, αλλά για ερώτημα που τίθεται επί τάπητος, αφού η συγγραφέας πρέπει να προκρίνει τον έναν ή τον άλλο γλωσσικό τύπο, την ορθότερη ορθογραφική εκδοχή, μέχρι και την πιο μικρή λεπτομέρεια. Έτσι, τον Μάιο του 1910, ρωτάει, με αγωνία, τον Μ. Τριανταφυλλίδη, στον οποίο έχει στείλει δοκίμια του βιβλίου της *Παραμύθι χωρίς όνομα*:

«Φίλε Κύριε Τριανταφυλλίδη, εγώ έγραφα "πρωτήτερα", βλέπω στη σελίδα 87 τυπωμένο "προτύτερα" και με μολύβι διορθωμένο από σās "πρωτύτερα". Και όμως σεΐς ό ίδιος μου τδ διορθώσατε στο χειρόγραφο και γράψατε "προτύτερα" αν θυμούμαι καλά [...]. Πολύ σās παρακαλώ γράψτε μου τί να βάλω; στην Α' διόρθωση άφησα "προτύτερα", αν είναι ανάγκη στη Β' διόρθωση θά τδ διορθώσω» (σ. 325).

Και όσον αφορά τη γλωσσική μορφή των έργων δεν είναι μόνο οι «ορθόδοξοι» δημοτικιστές, όπως ο Εφταλιώτης που θα τη μεμφθεί κατ'επανάληψη για το «ένα και μονάχο σοβαρό ψεγάδι» των βιβλίων της «τὴν ἀνακατεμένη, τὴ μισή, τὴν ἀνυπότακτη, καὶ συνάμα τὴ φοβιτσιάρικη γλώσσα» (σ. 147), ἀλλὰ και ο «μετριοπαθής» Τριανταφυλλίδης που θα διαμαρτυρηθεῖ έντονα για το τελικό ν πριν από σύμφωνο: «Τὸ τὸν βοήθησε, τὸν θύμισε φοβερό. Σᾶς ἔγραψα τίς προάλλες» (σ. 318).

Στο τμήμα αυτό της αλληλογραφίας, η Π. Δέλτα θα συνοψίσει τις βασικές αρχές και στόχους της συγγραφικής της εργασίας. Γράφει, το 1907, στον Φώτη Φωτιάδη, ἐπ' ευκαιρία του διαγωνισμού που έχει προκηρύξει το Ἀδελφάτο της Πόλης για τη συγγραφή αναγνωστικών στη δημοτική:

«Τὸ νὰ γράφονται τὰ βιβλία σὲ γλώσσα πού νὰ ἔννοοῦν τὰ παιδιά, δὲν εἶνε πιά "γλωσσικὸ ζήτημα" ἀλλὰ ἔθνικὸ καὶ τῆς πρώτης ἀνάγκης. [...] Κοντὰ στὸ διαγωνισμό πού κάμνετε γιὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τοῦ σχολείου, σᾶς προτείνω νὰ προσθέσετε καὶ ἓνα διαγωνισμό γιὰ διασκεδαστικὲς ἀναγνώσεις. [...] Θὰ ἤθελα νὰ βαλθοῦν πολλοὶ νὰ γράψουν βιβλία διασκεδαστικὰ μὲ ἀγοράκια καὶ κοριτσιάκια πού παίζουν, μιλοῦν, κάνουν ἀταξίες καὶ καλὲς πράξεις σὲ Ἑλληνικὸ περιβάλλον, μὲ ὀμιλίες καὶ διηγῆσεις τῆς Ἑλληνικῆς σπιτικῆς μας ζωῆς, πού νὰ περιγράφονται λεπτομερῶς ἢ εὐμορφες ἔθνικες μας συνήθειες καὶ παραδόσεις καὶ ἡ οἰκογενειακὲς μας ἐορτές (πασχαλιάτικα αὐγά, βασιλόπητες κτλ.)» (σ. 87).

Δυο χρόνια αργότερα θα προσθέσει, γράφοντας στον Γιάννη Βλαχογιάννη:

«Θέλω νὰ γράψω γιὰ τὰ Ἑλληνόπαιδα διασκεδαστικὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία, ἀνακατόνοντας ὅσα περισσότερα ἱστορικὰ γεγονότα μπορῶ, μέσα στὸ διήγημα, μὲ τρόπο ὥστε χωρὶς νὰ μελετᾶ, τὸ παιδὶ νὰ μαζεύει γνώσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, νὰ γνωρίζει τὸν Διᾶκο ἢ τὸν Μπότσαρη ἢ τὸν Κολοκοτρώνη ἢ τὸν Τζαβέλλα, ὅχι σὰν τοὺς

σκυθρωποὺς ὄπλαρχηγούς πού βλέπει στὲς ἔλεεινὲς ζωγραφιὲς τῶν σχολικῶν βιβλίων ὅπου μαθαίνει ξηρὰ-ξηρὰ τὰ ὀνόματα τῶν μαχῶν καὶ τίς χρονολογίες, ἀλλὰ σὰν "ἄνθρωπος" πού ζοῦσαν καὶ γελοῦσαν καὶ ἔτρωγαν καὶ πονοῦσαν καὶ ἀγαποῦσαν καὶ χόρευαν καὶ πέθαιναν σὰν λεοντάρια, καὶ εἶχαν καὶ τίς ἀδυναμίες τους πλάι στοὺς ἡρωϊσμούς των» (σ. 109).

Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι η συγγραφικὴ παραγωγή της Δέλτα—πού τα χρόνια αὐτά σημειώνει μια σημαντικὴ πύκνωση (*Για τὴν Πατρίδα*, 1909· *Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα*, 1910· *Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου*, 1911)—αποτελεῖ, ἐκτός των ἄλλων, τὴν ἀπόληξη ἐνός συγκεκριμένου σχεδίου για τὴ συγγραφὴ σύγχρονων λογοτεχνικῶν βιβλίων, στη δημοτικὴ, για «τα ελληνόπουλα». Στο σημεῖο αὐτό, ἡ ὀπτικὴ της συγγραφείως θα συναντηθεῖ με τίς ἀντίστοιχες ἀναζητήσεις τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου: Στὴν «Παιδικὴ Βιβλιοθήκη» τοῦ Ομίλου, που ἐγκαινιάζεται το 1913 θα συμπεριληφθοῦν τα βιβλία της *Για τὴν Πατρίδα* (β' ἐκδ., 1913) καὶ ἡ συλλογὴ κειμένων *Παραμῦθια καὶ ἄλλα*, 1915) — ἄλλωστε οά δεσμοὶ της Δέλτα με τὸ σωματεῖο εἶναι ἐξ ἀρχῆς γνωστοί, καθὼς τὸ μελέτημά της «Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς των παιδιῶν μας» δημοσιεύεται στο πρώτο κίβλας τεύχος τοῦ *Δελτίου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου*.

Το ευρύτερο περιβάλλον: ο κύκλος των δημοτικιστῶν. Ὅσον αφορά τὸ ευρύτερο περιβάλλον, ὅπου κινεῖται ἡ Π. Δέλτα—καὶ τὸ ευρύτερο ενδιαφέρον τοῦ τόμου—θα παραμεινουμε στον κύκλο των δημοτικιστῶν, καθὼς αποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ὁμοιογενὴ ομάδα ἐπιστολογράφων, καλύπτοντας τὸ σύνολο σχεδόν της *Αλληλογραφίας* κατὰ τα ἔτη 1906-1915.

Καθὼς ὅλα σχεδόν τα γνωστά πρόσωπα τοῦ δημοτικισμοῦ, της παλαιότερης ἀλλὰ καὶ της νεότερης γενιάς, αλληλογραφοῦν με τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ο τόμος ἀποτελεῖ ἓνα πανόραμα τοῦ κύκλου των ἀνθρώπων αὐτῶν, των ἀνησυχιῶν, των φόβων,

των προσπαθειών, των αντιθέσεων και των ανταγωνισμών τους, της διαδοχικής αποκρυστάλλωσης των προβληματισμών και των επιδιώξεων, ακόμη και της ψυχολογίας τους, όταν λ.χ. ο Ψυχάρης γράφει: «Σὲ κανενὸς τὰ βιβλία — ἔξω ἀπὸ τοῦς στίχους ἢ τὰ πεζὰ τοῦ γίγαντα τοῦ Παλαμᾶ— σὲ κανενὸς συγγράμματα, μὰ δημοτικιστῆ, μὰ καθαρευουσιάνου, δὲ βρίσκεται οὐσία τόσο πλούσια ὅσο στὰ δικά μου — καὶ θὰ περάσῃ καιρὸς στὴ ρωμιούσῃ προτοῦ ξαναβρεθῆ» (σ. 355).

Στις σελίδες του «πανοράματος» αὐτοῦ διαγράφονται ἀνάγλυφα οἱ ἀντιφατικές ιδεολογικές και πολιτικές κατευθύνσεις που συνυπάρχουν, ἀδιευκρίνιστες και ἀνάμικτες ἀκόμη, τὴν πρώτη δεκαετία του αἰώνα, στους κόλπους του δημοτικισμού. Συνυπάρχουν ἔτσι, ὀρισμένες φορές και στα γραφτὰ ἐνὸς και του αὐτοῦ προσώπου, ο φιλοβασιλισμὸς και ο φιλοβενιζελισμὸς, ο ριζοσπαστισμὸς και ἡ ἀντίθεση στὴ «δύναμη τοῦ ράσου» με τὴν πίστη στὴ «δύναμη τῆς φυλῆς», ἡ αἴσθησις τῆς «ἐθνικῆς σαπίλας», μετὰ τὴν ἥττα του 1897, με τὴν προσμονή, που ὁδηγεῖ στὴν ἀναζήτηση του «ὑπερανθρώπου»: ἡ Π. Δέλτα ἀναζητεῖ τον «Ἡρακλῆ που θὰ καθαρῶσι τὴν κόπρο τοῦ Αὐγείου», ο Πάλλης ψάχνει τὸ «ἓνα κεφάλι» και ο Π. Βλαστός τὸ «τσεκούρι» που θὰ κόψει τοὺς «μαλακοὺς γιὰ νὰ δυναμώσῃ ἡ φυλῆ».

Σε αὐτὸ τὸ κλίμα, τὸ κίνημα του Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου πυροδοτεῖ μιὰ σειρά ἐπίδες και πόθους: «Πῶς σᾶς φάνηκαν τὰ Ἀθηναϊκὰ που μᾶς ἔφεραν οἱ τελευταῖες εἰδήσεις;» ρωτᾷ ο Τριανταφυλλίδης ἀπὸ τὴ Λουκέρνη, στις 26 Αὐγούστου του 1909, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ἀμέσως ο ἴδιος: «Ἐγὼ δὲν εἶμαι καθόλου δυσχερῆστῆμένος, γιὰτὶ κάτι, κάτι καλὸ περιμένω νὰ βγῆ, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχῃ σύνεσις» (σ. 297).

Ταυτόχρονα, στο δημοτικιστικὸ στρατόπεδο ωριμάζει ἡ βούλησις γιὰ ὀργανωμένη δράσις και πολιτικοποίηση του γλωσσικοῦ ζητήματος:

«Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ μείνῃ — καθὼς οὔτε καὶ εἶναι — γλωσσικὸ, ἀλλὰ κοι-

νωνικὸ, ἐκπαιδευτικὸ κτλ. κι ἐπειδὴ ἡ ἐπανάστασις που θὰ γίνῃ εἶναι κοινωνικὴ, γιὰυτό, τίποτε δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ κατορθωθῆ μέσα στὸ κράτος χωρὶς τὴ βοήθεια ἐνὸς πολιτικοῦ κόμματος» (σ. 326), γράφει ο Τριανταφυλλίδης, ἓνα χρόνο ἀργότερα.

Στο πλαίσιο αὐτὸ, ἡ εμφάνισις του Ἐλευθερίου Βενιζέλου θὰ ἀποδειχθῆ καταλυτικὴ: ο νέος ηγέτης θὰ ἀποτελέσει τὸν μαγνήτη ο ὁποῖος θὰ συγκεντρώσῃ, θὰ μορφοποιήσῃ και θὰ εκφράσῃ τὶς διάχυτες ἀναζητήσεις. Ο γενικὸς ἀλλὰ διστακτικὸς θαυμασμὸς («καθαρὸ και τίμιο κεφάλι φαίνεται, και μὲ κάμποση δύναμη») (σ. 169) γράφει ο Ἐφταλιώτης), σύντομα θὰ μετατραπῆ, τουλάχιστον γιὰ τοὺς δημοτικιστὲς του Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου, σε ἀνεπιφύλακτὴ ἀποδοχὴ και συμπόρευσις με τὸν βενιζελισμό.

Ο προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ βρεθῆ ἀρκετὲς φορές προ ἐκπλήξεως, καθὼς τα πράγματα, ἐνίοτε, ἀποδεικνύονται πολὺ πλοκα, ἀλλὰ και ἐνδιαφέροντα. Θὰ διαπιστώσῃ, λ.χ., ὅτι ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, το 1909-1910, προσβλέπει στὴν ἀποφασιστικὴ βοήθεια που θὰ δοθῆ στὴ δημοτικιστικὴ «ἰδέα», ἀλλὰ και τὴ γενικότερη «ἀναγέννησις του τόπου», ὅχι μόνον ἀπὸ τον Βενιζέλο, ἀλλὰ ταυτόχρονα και ἀπὸ τὸ Παλάτι, ἰδίως ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Σοφία και τὸν διάδοχο Κωνσταντῖνο. Πρόκειται γιὰ σχέδιο που θὰ συζητήσῃ ἐπιειλημμένα με τὴν Πηνελόπη Δέλτα:

«Ἐχωριστὰ μεχαρίστησε τὸ τελευταῖο σας γράμμα, με τὴν εἰδησις γιὰ τὴν ἐπίσκεψήσας στὸ Kronberg. Ἀπὸ ὅσα ἄλλως τε εἶχα ἀκουστὰ και ἤξερα φανταζόμουν ὅτι ἡ Σοφία θὰ ἐνδιαφέρουνταν γιὰ τὸ “ζωτικὸ” ζήτημα. Δὲν τῆς λείπει τὸ πραχτικὸ πνεῦμα και ὁ πόθος νὰ κάμῃ κάτι. Ἦδη εἶναι χαρακτηριστικὸ, και ἀρκετὸ γιὰ τὴν ὥρα ἂν, καθὼς λέτε, ἔχῃ πεποιθῆσι στὸς δημοτικιστὲς» (σ. 309), γράφει ο Τριανταφυλλίδης τὸν Αὐγούστο του 1909. Λίγους μῆνες ἀργότερα: «Γιὰ τὴν πριγκίπισσα Σοφία εἶναι καλὸ, ὅπως σᾶς ἔγραφα νὰ γίνῃ ἐνήμερη στὸν Δημοτικισμό», ἐνὼ τὸν Ἰανουάριο του 1910 θὰ ἐπα-

νέλθει: «Με πολύ ενδιαφέρον κι ευχαρίστηση διάβασα όσα μου αναφέρατε για τόν Διάδοχό μας. [...] Νομίζω ότι είναι πολύ κατάλληλη ή ευκαιρία να γίνη au courant τής κινήσεως που ώριμάζει. Φαντάζομαι πως και ό ίδιος θα εγκαρδιωθή όταν ξέρη ότι στο αύριανό κράτος θα εύρη μερικούς έργατες και μερικούς βοηθούς, οι όποιοι θα του άφοσιωθούνε, αν δείξη τή θέληση να κάμη κάτι, και ότι ετοιμάζεται να μπή στην κοινωνία μιá γενεά νέα, τής όποιας τά σχέδια και τήν Ίδέα πρέπει να καταλάβη» (σ. 318-319).

Αξιζει, τέλος, να καταγραφεί η πρώτη αντίδραση έναντι των πρωτοεμφανιζόμενων τότε σοσιαλιστικών ιδεών. Πέτρα του σκανδάλου θα αποτελέσει αρχικά, ο Λαός, εφημερίδα του δημοκρατικού Αδελφάτου της Πόλης:

«Ό Λαός δέ μ' άρέσει καθόλου. Άφτός ό άθλιος ό Γιανιός είναι ένας σοσιαλιστής πετινόμυαλος, άμελέτητος και αντίδραστικός» (σ. 91), γράφει ο Φ. Φωτιάδης τον Ιανουάριο του 1909, για να απαντήσει η Δέλτα:

«Τό ύφος του Λαού γίνεται ολοένα πιο σοσιαλιστικό· είναι άπελπιστικό να βλέπη κανείς, μέσα στα μαύρα μας χάλια, να βγαίνουν κάθε λίγο ή έφημερίδες, με σοσιαλιστικά άρθρα, γυρεύοντας να γεννήσουν τάσεις που δέν έχουν καν λόγο να υπάρχουν στα μέρη μας όπου δέν υπάρχει proletariat, για να σβύσουν τις τελευταίες σπίθες του πατριωτισμού» (σ. 95).

Τελικά, τον Ιούνιο του 1909 ο Λαός θα σταματήσει την έκδοσή του, καθώς ο Αλέξανδρος Πάλλης σταματά τη χρηματοδότησή του. Όπως εξηγεί ο ίδιος, «ό συντάχτης του —ένας κάποιος Γιανός [sic], νέο παιδί 23/24— έγραφε άνοησίες άπερίοριστες, κάτι σοσιαλισμούς κτλ. Για τούτο νόμισα πως γλήγορα ή άργά θα χαλνούσε ή δουλιά, έτσι τους άνάγγειλα πως θα κόψω τή δόση μου. Άφτό φυσικά σταμάτησε τó Λαό. Λυπούμαι, μά ό,τι λείει ή Λογική καλύτερα να γίνεται έφτός» (σ. 70-71). Παρ' όλα αυτά το «τραμπούκικο ύφος του Νουμά και πρό πάντων οι επικίνδυνες δή-

θεν σοσιαλιστικές θεωρίες, που δέν είναι άλλο παρά μιá πίκρα του πεινασμένου έναντιόν του χορτάτου» (σ. 70) θα εξακολουθήσουν να βρίσκονται μόνιμα στο στόμα της Π. Δέλτα.

Δεν εξαντλούν, βέβαια, οι δημοτικιστές το σύνολο της Αλληλογραφίας. Ό κάθε αναγνώστης θα ανακαλύψει τα δικά του ενδιαφέροντα στον πλούσιο αυτό τόμο, ανάμεσα σε έναν ποταμό στιγμιότυπων, σχολίων, απόψεων και εικόνων:

«Όι παπάδες [...] Άπόρησα να μου λές τέτεια παραμυθάκια και του λόγου σου, που είσαι διαβαζομορφωμένη σπουδασμενολετημένη. Μαλώνουνε μεταξύ τους σαν άγριόγατοι, και δέν άκούει τó σκυλι τόν άφέντη του. [...] Φαντάζεσαι μιá στιγμή πως τέτεια όντα μπορούνε να ώφελήσουν;» (σ. 69), διαμαρτύρεται ο Αλέξανδρος Πάλλης, τον Ιούνιο του 1909, από το Λίβερπουλ. «Τό ήμισυ τουλάχιστον των στρατιωτών φορεϊ λινά ρούχα διότι δέν του έδωσαν χειμερινά, ξέρυτε τί θα πη λινά αύτην τήν έποχην εις τήν Μακεδονίαν; τους βλέπω και ραγίζει ή καρδιά μου» (σ. 464), γράφει με αγωνία ο Θεόδωρος Μανέτας από το μακεδονικό μέτωπο, το 1918, ενώ το 1933 ο Στρατής Μυριβήλης, εκφράζει τη βεβαιότητά του «πως ή ανθρωπότητα τραβά προς τή σοσιαλιστική πολιτεία, που θάρθει φυσιολογικά να κάνει τόν Ιστορικό προορισμό της».

Κοντά στα μεγάλα, ανακαλύπτουμε και τα μικρά, τα σήμαντα, τα καθημερινά, τους αστεισμούς, με τα οποία οι επιστολογράφοι διανθίζουν τα γραφτά τους — ένα ακόμη κέρδος, καθώς προέρχονται από μάστορες της γραφής. Δείγματος χάριν, όταν ο Αρ. Εφταλιώτης (ως γνωστόν εργάστηκε επί μακρόν σε εμπορικούς οίκους) αρχίζει την επιστολή του: «Σ'ας γράφω πάλε άμέσως πριν πλακώση ή δουλειά και παρασυρθή ό νοός μου σε λιναρόσπορους και σιτάρια». Ή, όταν ο Αλ. Πάλλης —για να επιστρέψουμε στα «κουμάρα», με τα οποία ξεκινήσαμε— γράφει: «Τήν περασμένη

βρομάδα είμουνα στη Βαρσελόνα ύπου ξ-
μαθα πώς πήγατε. Λυπούμαι πού δέν πή-
γαμε μαζί. "Έφαγα και κούμαρα κόκκινα

κόκκινα. Και ρόδια ώραϊα. "Έγραψα και
ένα τραγούδι στις Καταλάνες τής Ράμπλας.
Κομάτι πιπεράτο).

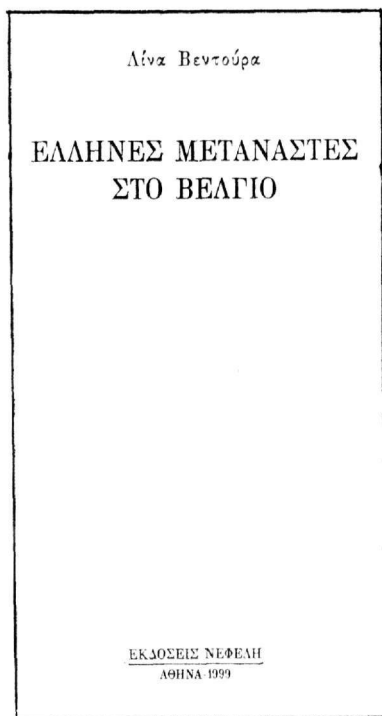
ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

Λίνα Βεντούρα, *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, 342 σ.

Όταν ξεκίνησε το μεγάλο ρεύμα της ενδο-
ευρωπαϊκής μετανάστευσης από την Ελ-
λάδα, στα τέλη της δεκαετίας του 1950,
ήταν η οικονομική σκέψη αλλά και διάφο-
ρες δημοσιογραφικές ή καλλιτεχνικές συμ-
βολές που ανέλαβαν την εξήγηση ή το σχο-

μαζική έξοδος του πληθυσμού από τη χώ-
ρα. Η ιστοριογραφία εκείνη την εποχή δεν
είχε ούτε το επιστημονικό βάρος, ούτε την
ιδεολογική τόλμη, ούτε τα ερευνητικά μέσα
για να επιδοθεί σε παρόμοιες κοινωνικές
μελέτες. Σήμερα, επίκαιροι λόγοι, όπως η
εμφάνιση της οικονομικής μετανάστευσης
κυρίως από την Αλβανία, επαναφέρουν στο
προσκήνιο το μεταναστευτικό φαινόμενο,
δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα σχεδόν προ-
νομιακό έδαφος για την απήχηση των ιστο-
ρικών μελετών. Οι τελευταίες μπορούν μέ-
σα στις συνθήκες των κοινωνικών ανατα-
ραχών και των ιδεολογικών μετατοπίσεων
που δημιουργεί η μετάβαση της Ελλάδας
από τις χώρες αποστολής στις χώρες υπο-
δοχής οικονομικών μεταναστών να έχουν
μια άμεσα παιδαγωγική, ακόμη και διδα-
κτική παρουσία, αναδεικνύοντας τους μη-
χανισμούς του μεταναστευτικού φαινομέ-
νου και εξετάζοντας τους όρους ζωής των
Ελλήνων μεταναστών στις δυτικοευρωπαϊ-
κές κοινωνίες μεταπολεμικά.

Στα αιτήματα αυτής της επίκαιρης εκ-
δοχής της ιστορίας της μετανάστευσης φαί-
νεται ότι ανταποκρίνεται η έκδοση του νέου
βιβλίου της Λίνας Βεντούρα *Έλληνες Με-
τανάστες στο Βέλγιο*. Με τον τίτλο η έμ-
φαση αποδίδεται στο πρόσωπο του μετα-
νάστη, υπογραμμίζοντας το πρόσφατο με-
ταναστευτικό παρελθόν της Ελλάδας στις
χώρες της Δυτικής Ευρώπης σαν πιθανή
εμπειρία των ίδιων ανθρώπων, που σήμερα
καλούνται να αντιμετωπίσουν τους μετα-
νάστες ως κάτοικοι της χώρας υποδοχής.
Η ιστορικός έχει ήδη δώσει δείγματα της
ενασχόλησής της με το μεταναστευτικό

λιασμό των γεγονότων, η πρώτη στο πλαί-
σιο υποστήριξης των άμεσων πολιτικών
επιλογών, οι άλλες, ικανοποιώντας τα πρα-
κτικά και συναισθηματικά αιτήματα που
δημιουργούσε στην ελληνική κοινωνία η